

بسم الله الرحمن الرحيم

پیامدهای اخلاقی و اعتقادی غرور از منظر اسلام

سیده مینا دریاباری^۱

چکیده

انسان باید رابطه خود را با خدا، به گونه‌ای تنظیم کند که تمامی اعمال و رفتارش رنگ و بوی عبودیت و بندگی گرفته و پیوسته خود را در برابر قدرت لایتناهی خداوند متعال مشاهده نماید. با چنین دیدی انسان در برابر خداوند هم‌چون قطره‌ای در برابر دریای بی‌کران، هیچ‌گاه گرفتار غرور و خودبینی نمی‌گردد. خودبینی یکی از رذایل اخلاقی به معنی خود را بزرگ‌پنداشتن است. غرور در آدمی آثار و پیامدهای بسیار مخرب و زیان‌باری را در زندگی دنیوی و اخروی وی به جا می‌گذارد، به گونه‌ای که می‌توان گفت که غرور عامل سقوط آدمی است، چنان‌که ابلیس، دشمن قسم‌خورده بشر به خاطر همین خصلت خودپسندی بود که در دام تکبر و استکبار افتاد. با این وجود، غرور و تکبر از نظر قرآن و اصول اخلاق دینی، از رذایل اخلاقی بوده که انسان باید زمینه‌های بروز و ظهور آن را شناسایی نماید. اما سوال؟ اسلام چه راه‌کارهایی برای شناخت کبر و غرور و پیامدهای اخلاقی و اعتقادی ناشی از آن در زندگی بشری ارائه داده است؟ در این مقاله سعی شده با تکیه بر کتبی هم‌چون قرآن کریم، نهج‌البلاغه، کتاب‌های اخلاقی و مقالات علمی به بررسی دیدگاه‌های اسلام در باب غرور و پیامدهای اخلاقی و اعتقادی ناشی از آن پرداخته شود. به همین خاطر ضرورت دارد با راه‌کارهای شناخت و پیامدهای آن در بین افراد جامعه از منظر اسلام آشنا شد. هدف مقاله ارائه شناخت کبر و غرور در بین افراد جامعه و زندگی بشری و پیامدهای اخلاقی و اعتقادی آن از منظر اسلام می‌باشد که عبارتند از: ۱- پیامدهای اخلاقی که شامل: الف- خودبرتربینی، ب- عجب، کینه و حسد، پ- ریا، ت- حق به جانب گرفتن، ث- تأییدطلبی، ج- خودبزرگ‌بینی، ۲- پیامدهای اعتقادی که عبارتند از: الف- عدم تکامل و سقوط انسان، ب- بی‌اعتقادی به دنیای آخرت، پ- انکار معاد، ت- ترک محاسبه اعمال خود انسان می‌باشند. یافته‌های این پژوهش، نشانگر آن است که بین آیات قرآن، روایات، دیدگاه بزرگان علم اخلاق و نظریات روان‌شناسان، همسویی دیده می‌شود.

کلید واژه‌ها: اخلاق، اسلام، غرور، پیامد اخلاقی و اعتقادی آن، فساد

^۱. طلبه پایه پنجم حوزه علمیه فاطمه‌الزهرا سلام‌الله علیها آمل.

مقدمه

انسان، برترین آفریده خداوند و والاترین نشانه قدرت اوست. تمام زمینه‌های رشد و کمال در وجود انسان نهاده شده است تا به مقام خلیفه‌اللهی به‌رسد و این هدف جز با تربیت دینی و اخلاقی ممکن نیست. هدف از رسالت انبیاء و امامان معصوم علیهم‌السلام نیز فراهم کردن زمینه‌های رشد و تعالی انسان و هدایت به سوی نور است. یکی از صفات رذیله‌ای مهم؛ غرور است. غرور به معنای فریب و نیرنگ بوده که ممکن است، انسان را به خود مشغول کند. غرور عامل سقوط انسان است. به عبارت دیگر چیزی است که ظاهر آن جالب و دوست‌داشتنی و باطنش ناخوشایند است.^۱ در زبان فارسی، به معنای خودپسندی و کبر به کار رفته است.^۲ از آثار آن جهل، فریب، نیرنگ، شکست و... می‌باشد.^۳ استاد اخلاق، نراقی در کتاب جامع‌السعادات خویش، اشاره می‌کند که در غرور و خودپسندی، انسان تنها خود را به دلیل داشتن کمال یا نعمتی بزرگ دانسته و به خود بالیده و خوشحال می‌شود.^۴ علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۲۰ سوره حدید راجع به غرور اشاره دارد که دنیا جز متاعی نیست که از آن بهره جست و بهره‌مندی ازش همان فریب خوردن با آن است. البته این فریب خوردن مخصوص کسانی است که به دنیا دل بسته باشند.^۵ مکارم‌شیرازی در تفسیر آیه ۴ سوره فاطر غرور را به معنی موجودی فوق‌العاده فریب کار تعریف می‌کند. منظور از آن در این آیه ممکن است هر عامل فریب کاری باشد.^۶ در کتب اخلاقی (معراج‌السعادة)^۷ و اخلاق اسلامی^۸ و مقالات (اترک و داداشی)^۹؛ مختاری و فقیه‌اسفندیاری^{۱۰} نیز گزارش شده است. چنان که در

۱. ابن سیده، المحکم و المحيط الأعظم، ج ۵، ص ۳۶۰.

۲. پوریزدی، گزیده‌ای از تربیت و اخلاق در نهج‌البلاغه و غررالحکم به ضمیمه داستان‌هایی از امام علی علیه‌السلام، ص ۱۴۳.

۳. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن‌الکریم، ج ۷، ص ۲۰۷.

۴. نراقی، جامع‌السعادات، ج ۱، ص ۳۵۷-۳۵۸.

۵. موسوی‌همدانی، تفسیرالمیزان، ج ۱۹، ص ۲۹۰.

۶. مکارم‌شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۲۰۰.

۷. نراقی، معراج‌السعادة، ص ۴۸۷-۴۷۲.

۸. امین‌زاده، اخلاق اسلامی، ص ۱۹ تا ۲۱.

۹. اترک و داداشی، چیستی عجب و تکبر از منظر غزالی، ص ۲۲-۱.

۱۰. مختاری و فقیه‌اسفندیاری، علل و پیامدهای عجب ناشی از عبادت و راه‌های مقابله با آن از دیدگاه قرآن، ص ۲۶-۵.

حدیثی از امام صادق (ع) آمده است: انسان مغرور در دنیا مسکین و بیچاره و در آخرت مغبون است.^۱ در مطالعه ارزانی و آخوندی یزدی^۲ اشاره شده که خودپسندی نشأت گرفته از جهل آدمی است. صارمی گروی و مقدم متقی^۳ در تحقیق خود به موضوع خودبینی، اثرات و عاقبت خودبینی پرداخته‌اند. در این تحقیق سعی شده است به سوالات پدیدآمده در ذهن در این مورد که غرور چیست؟ چه پیامدهای اخلاقی و اعتقادی دارد؟ پاسخ لازم داده شود. با این اشاره، نخست به سراغ تفسیر واژه غرور در منابع لغت و کتب علمای اخلاق و سپس به سراغ آیات، روایات، تفسیر و تحلیل آن‌ها می‌رویم و به دنبال آن از اسباب غرور، آثار و پیامدهای اخلاقی و اعتقادی آن می‌پردازیم. به هر حال با توجه به اهمیت موضوع، این مقاله به صورت توصیفی و براساس تحقیق کتابخانه‌ای تهیه شده است. به عبارتی هدف نگارنده از انجام این تحقیق علاوه بر آگاهی و پاسخ به پرسش‌هایی که در ذهن نگارنده است، شناخت راه‌های کاهش این صفت رذیله و پیامدهای اخلاقی و اعتقادی ناشی از آن در بین افراد جامعه در زندگی امروزی می‌باشد.

مفهوم‌شناسی

مفهوم برخی از کلمات و اصطلاحات به اختصار به شرح زیر توضیح داده می‌شود.

اخلاق

قرآن، فلسفه بعثت پیامبر را تزکیه و رشد اخلاقی می‌داند و پیامبر خود نیز، فلسفه بعثت‌ش را تکمیل مکارم اخلاقی معرفی کرده است. اخلاق از نظر قرآن عبارت است از شناخت اسماء، صفات و افعال خدا و تخلق به اخلاق و افعال خدایی به قدر توان بشری از طریق عبودیت و بندگی خدا.^۴ راغب، در مفردات، می‌گوید: اخلاق جمع (خلق) به معنای سیرت و صورت باطنی است.^۵ این واژه به معنای خوی، سرشت طبیعت به کار رفته است.^۶ به عبارتی اخلاق عبارت است از پیدایش کیفیت مثبت و منفی (فضیلت و رذیلت) در ظهور فعلی استعدادها و سجایای باطنی که در پی ممارست و تمرین، ملکه می‌گردند.^۷

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۶۹، ص ۳۱۹.

۲. ارزانی و آخوندی یزدی، خودپسندی و زیان‌های آن از دیدگاه امام علی (ع)، ص ۲۲-۱.

۳. صارمی گروی و مقدم متقی، بررسی و تحلیل خودبینی و فروتنی از دیدگاه امام علی (ع)، ص ۱۲-۱.

۴. فیروزمهر، مفهوم‌شناسی اخلاق از نگاه قرآن، ص ۱۱.

۵. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۱۵۹.

۶. مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ص ۲.

۷. امین‌زاده، اخلاق اسلامی، ص ۱۹.

علم اخلاق

علمی است که از فضایل و رذایل و نیز رفتار و گفتار ناشی از آن‌ها، هم‌چنین کیفیت ظهور فعلی صفات (مثبت یا منفی) نهفته در نفس بحث می‌کند.^۱ به عبارت دیگر علمی است که از انواع صفتهای خوب و بد بحث می‌کند.^۲

محور بودن انسان در مباحث اخلاقی

انسان از آن جهت که قادر است تنزل وجودی داشته باشد و یا تکامل وجودی پیدا کرده و کامل شود؛ فضایل و رذایل، به‌عنوان محور مباحث اخلاقی در حیات او مورد توجه قرار می‌گیرند. به‌عبارت دیگر، انسان به لحاظ چند بعدی بودن و برخورداری از اختیار و انتخاب، مکلف به تکالیف اخلاقی گردیده تا در پرتو اخلاق دینی از حسیض حیوانیت به اوج انسانیت برسد.^۳

موضوع اخلاق

امروزه تربیت اخلاقی به‌عنوان یکی از ابعاد مهم تربیت مورد توجه قرار گرفته است؛ چرا که عصر ما، عصر بحران‌ها و چالش‌های بنیان‌افکن است و اگر انسان به‌خواهد در روابط فردی و اجتماعی موفق باشد، باید به اخلاق و تربیت اخلاقی روی آورد.^۴

فطری بودن فضایل و رذایل

اگر انسان را دارای حقیقت ثابت بدانیم و آنچه در او ظهور فعلی می‌یابد، عبارت از قوا، استعدادها، غرایز و فطرت‌های نهفته در او باشد، نتیجه حاصل از این دیدگاه این است که انسان می‌تواند برخورداری از ابزار ادراکی باشد، فضایل و رذایل در پرتو اختیار و اراده، ظهور فعلی پیدا می‌کنند. براساس این بینش، هرگز عوامل خارجی و اجتماعی، چیزی را در انسان ایجاد نمی‌کنند، بلکه احیاناً زمینه شکوفایی آن‌ها را فراهم

۱. همان، ص ۱۹.

۲. مصباح‌یزدی، فلسفه اخلاق، ص ۱۰.

۳. امین‌زاده، اخلاق اسلامی، ص ۲۱-۱۹.

۴. نوروزی و دیگران، درآمدی بر اصول تربیت اخلاقی از منظر ملا احمد نراقی، ص ۳۹-۹.

می‌آورند.^۱ امام صادق علیه‌السلام فرمود: اگر تنها دو روز از عمرت باقی مانده است، یک روزش را برای آموزش اخلاق بگذار تا از آن برای روز مرگت یاری جویی.^۲

پیامدهای اخلاقی کبر و غرور

۱- خودبرتربینی

نخستین صفت از صفات رذیله که در داستان انبیا و آغاز خلقت انسان به چشم می‌خورد و اتفاقاً به اعتقاد بسیاری از علمای اخلاق، مادر همه رذایل اخلاقی انسانی است، تکبر و استکبار می‌باشد که در داستان شیطان به هنگام آفرینش آدم علیه‌السلام و امر به سجود فرشتگان و همچنین ابلیس برای او آمده است. قابل توجه این که پیامدهای سوء تکبر و استکبار نه تنها در داستان آفرینش آدم دیده می‌شود که در تمام طول تاریخ انبیاء طبق آیاتی که خواهد آمد، نیز نقش بسیار مخرب آن آشکار است. امروزه نیز در جوامع انسانی مسئله استکبار، سخن اول را در مفاسد جهانی و نابسامانی‌های اجتماعی بشر می‌زند.^۳ افراد متکبر انتظارات زیادی از مردم دارند، انتظار دارند دیگران به آن‌ها سلام کنند، کسی پیش از آن‌ها وارد مجلس نشود، همیشه در صدر مجلس جای گیرند، مردم در برابر آن‌ها کوچکی کنند، کسی از آنان انتقاد نکند و حتی پند و اندرز نگوید، همه برای آن‌ها امتیازی قائل شوند و حریمی نگه دارند، مردم در برابر آن‌ها دست به سینه باشند و همیشه از عظمت آنان سخن بگویند. این حالات و حرکات ریشه‌های درونی دارد، گاه بسیار ضعیف و پنهان است به‌طوری که ممکن است افراد در برخوردهای نخستین هرگز متوجه آن نشوند و گاه به قدری آشکار است که هر کس از دور متوجه آن می‌شود.^۴ امام صادق (ع) می‌فرماید: هیچ مردی تکبر نکرد، مگر به سبب احساس حقارتی که در خود یافت. هیچ کس نیست که تکبر ورزد، مگر براثر خواری است که در خود می‌یابد. امام علی (ع) می‌فرماید: هر متکبری، حقیر است. تکبر نورزد، مگر کسی که پست است. تکبر نورزد، مگر شخص فرومایه بی‌نام و نشان است. ابو حامد غزالی در توضیح انگیزه‌های محرک تکبر می‌گوید: بدان که کبر خصلتی درونی است و اخلاق و رفتارهای متکبرانه که در

۱. امین‌زاده، اخلاق اسلامی، ص ۲۱-۲۲.

۲. حرعاملی، وسائل‌الشیعه، ج ۱۹، ص ۲۶۶.

۳. مکارم‌شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۲۰.

۴. همان، ج ۲، ص ۴۵.

ضامن تکالیف الهی^۱، مراقبت بر نماز والدین^۲ و توجه به روز قیامت با گفتن جمله مالک یوم الدین^۳ را می‌توان نام برد.

۴- ترک محاسبه اعمال خود انسان

منظور از محاسبه این است که هر کس در پایان هر سال، ماه، هفته و یا روز به محاسبه کارهای خویش بپردازد، و عملکرد خود را در زمینه خوبی‌ها و بدی‌ها، اطاعت و عصیان، خداپرستی و هواپرستی دقیقاً مورد محاسبه قرار دهد. روشن است محاسبه چه در امر دین باشد یا دنیا، یکی از دو فایده مهم را دارد: اگر صورتحساب، سود کلانی را نشان دهد، دلیل بر صحت عمل و درستی راه و لزوم تعقیب آن است و هر گاه زیان مهمی را نشان دهد دلیل بر وجود بحران و خطر و احتمالاً افراد مغرض، دزد، خائن، یا خطاکار و ناآگاه در تجارت‌خانه اوست که باید هر چه زودتر برای اصلاح آن وضع کوشید. در آیات قرآن و روایات اسلامی اشارات فراوانی نسبت به این مرحله آمده است، از جمله در آیه ۱۴ سوره علق می‌خوانیم: آیا انسان نمی‌داند که خدا او و اعمالش را می‌بیند، که هم اشاره به مراقبت پروردگار نسبت به اعمال انسان است و هم این که او باید مراقب خویش باشد^۴ و در سوره حشر، آیه ۱۸ خطاب به مؤمنان می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از (مخالفت) خدا بپرهیزید و هر کس باید بنگرد تا برای فردایش چه چیز از پیش فرستاده و از (مخالفت) خدا بپرهیزید که خداوند از آنچه انجام می‌دهید آگاه است^۵. علل عدم اهمیت انسان به محاسبه نفس خود به دو دلیل شامل، ۱- فراموشی خدا و خود بیگانگی^۲- غرور و امید بی‌جا می‌باشد^۶. در حدیثی از امام امیرمؤمنان علی علیه‌السلام می‌خوانیم: کسی که بررسی نقصان نفس خویش نکند، هوای نفس بر او چیره می‌شود و کسی که پیوسته در حال سقوط و نقصان است، مرگ برای او بهتر است^۷. موارد اشاره شده به خوبی نشان می‌دهد که مساله محاسبه نفس در اسلام از اهمیت والائی برخوردار است. این مساله به قدری مهم است که یکی از نام‌های روز قیامت، «یوم

۱. یس: ۲۰ تا ۲۲.

۲. انعام: ۹۲.

۳. طلاق: ۲.

۴. علق: ۱۴.

۵. حشر: ۱۸.

۶. انفطار: ۶.

۷. مجلسی، بحارالانوار، ج ۶۷، ص ۶۴.

الحساب « است. در قرآن اشاره شده است کسانی که از راه خدا منحرف می‌شوند، به خاطر فراموش کردن روز حساب عذاب شدیدی دارند!^۱ در آن روز به انسان گفته می‌شود نامه اعمال ت را بخوان، کافی است که امروز خود حساب‌گر خود باشی.^۲ با این حال و با توجه به این شرایط که همه چیز در دنیا و آخرت دارای حساب است، چگونه انسان می‌تواند از حساب خویش در این جهان غافل بماند. بنابراین، مجموعه آیات فوق و مانند آن این پیام مهم را برای همه انسان‌ها دارد که هرگز محاسبه را فراموش نکنید، و اگر می‌خواهید بار شما فردا سبک باشد، در این جهان به حساب خویش برسید، پیش از آن که در آن جهان به حساب شما برسند.

نتیجه‌گیری

غرور از رذایل اخلاقی می‌باشد و عبارت است از اطمینان و آرامش قلب نسبت به آنچه که با هوای نفس موافق بوده و طبیعت انسان به آن تمایل داشته باشد. منشأ این گرایش، جهالت یا وسوسه‌های شیطانی است، بنابراین کسی که براساس اوهام و شبهات، خود را برتر می‌داند در واقع فریب‌خورده و مغرور گشته است و ارزیابی درستی از خود و کار خود ندارد. مانند کسی که از راه حرام مالی به‌دست آورد و آن را در راه‌های خیر مانند ساختن مسجد، مدرسه، سیر کردن گرسنگان مصرف کند، با این خیال که در راه خیر و سعادت گام برمی‌دارد. حال آن‌که مغرور است. غرور یکی از رذایل اخلاقی است که نه تنها در میان علمای بزرگ علم اخلاق معروف و مشهور بوده بلکه در میان توده‌های مردم نیز از جمله صفات زشت شناخته شده می‌باشد. غرور انسان را از خدا دور می‌کند و به شیطان نزدیک می‌سازد، واقعیت‌ها را در نظر او دگرگون می‌کند و همین امر سبب خسارت‌های شدید مادی و معنوی می‌گردد. از مجموع آنچه در تفسیر و شرح آیات بالا گفته شد این واقعیت به‌دست می‌آید که مساله غرور و نخوت از آن روزی که آدم پا به این کره خاکی نهاد، در تمام دوران‌های تاریخ و عصر انبیای پیشین تا به امروز، یکی از سرچشمه‌های اصلی و خطرناک فساد، انحراف، کفر و نفاق بوده است. از جمله پیامدهای اخلاقی و اعتقادی غرور عبارتند از: خودبرتربینی، عجب و کینه و حسد، ریا، حق به جانب گرفتن، تأییدطلبی، خودنمایی یا خودبزرگ‌بینی، عدم تکامل و سقوط انسان، بی‌اعتقادی به دنیای آخرت، انکار معاد و ترک محاسبه اعمال خود انسان می‌توان اشاره نمود.

^۱. ص: ۲۶.

^۲. اسراء: ۱۴.

فهرست منابع

* قرآن کریم

- ۱- ابن سیده، علی بن اسماعیل، **المحکم و المحيط الأعظم**، بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۲۱ هـ.ق.
- ۲- ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۸ م.
- ۳- اترک، حسین و داداشی، مهرانگیز، "چیستی عجب و تکبر از منظر غزالی"، فصلنامه مطالعات اخلاقی، شماره یک، ۱۴۰۳ هـ.ش.
- ۴- ارزانی، حبیب‌اله و آخوندی‌یزدی، سعید، "خودپسندی و زیان‌های آن از دیدگاه امام علی (ع)"، فصلنامه علمی ترویجی اخلاق، ۱۳۹۱ هـ.ش.
- ۵- امین‌زاده، محمدرضا، **اخلاق اسلامی**، قم: موسسه در راه حق، چاپ اول، ۱۳۸۹ هـ.ش.
- ۶- پوریزدی، رحمت، **گزیده‌ای از تربیت و اخلاق در نهج‌البلاغه و غررالحکم به ضمیمه داستان‌هایی از امام علی علیه‌السلام**، قم: انتشارات قدس، چاپ اول، ۱۳۹۹ هـ.ش.
- ۷- تمیمی، آمدی، عبدالواحد بن محمد، **غررالحکم و دررالکلم**، ترجمه: محسن موسوی، قم: دارالحديث، چاپ دوم، ۱۳۸۵ هـ.ش.
- ۸- حرعاملی، محمد بن حسن، **وسائل‌الشیعه**، تهران: دار احیاء التراث العربی، ج ۱۹، ۱۳۸۹ هـ.ش.
- ۹- حرانی، ابن شعبه، **تحف‌العقول**، ترجمه: صادق حسین‌زاده، قم: آل علی (ع)، جلد ۱، ۱۳۸۲ هـ.ش.
- ۱۰- حسینی‌طهرانی، سید محمد، **معادشناسی**، مشهد: نور ملکوت، ۱۴۲۷ هـ.ق.
- ۱۱- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات الفاظ قرآن**، بیروت: دارالقلم، چاپ اول، ۱۴۱۶ هـ.ق.
- ۱۲- شاهنده، آمنه، "فضائل و رذایل اخلاقی"، دانشگاه پیام نور آذربایجان غربی، شماره دو، ۱۳۸۷ هـ.ش.

- ۱۳- شیروانی‌شیری، علی و شمشیری، بابک، "ریشه‌ها، علل و پیامدهای کینه‌توزی از منظر آموزه‌ها و اخلاق اسلامی"، دوفصلنامه علمی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۱۴، ۱۳۹۹ هـ.ش.
- ۱۴- صارمی‌گروی، سکینه و مقدم‌متقی، امیر، "بررسی و تحلیل خودبینی و فروتنی از دیدگاه امام علی (ع)"، دهمین همایش بین‌المللی سیره علوی، دانشگاه لرستان، ۷ اسفند، ۱۳۹۷ هـ.ش.
- ۱۵- صبحی، صالح، نهج‌البلاغه، قم: مرکز البحوث الاسلامیه. چاپ اول. ۱۳۸۷ هـ.ق.
- ۱۶- طباطبایی، محمدحسین، تفسیرالمیزان، ترجمه: سید محمدباقر موسوی‌همدانی، قم: دارالفکر. ۱۳۹۴ هـ.ش.
- ۱۷- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، بیروت: دار و مکتبه‌الهلل، ۱۹۸۹ م.
- ۱۸- علی ابن الحسین (امام سجاد)، صحیفه کامله السجادیه، ترجمه: سید محیی‌الدین مهدی الهی‌قمشه‌ای، تهران: طوبای محبت، چاپ سوم، ۱۳۸۷ هـ.ش.
- ۱۹- کلینی، محمد بن یعقوب. اصول کافی، ترجمه: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: قائم آل محمد، ۱۳۸۵ هـ.ش.
- ۲۰- فیروزمهر، محمدمهدی، "مفهوم‌شناسی اخلاق از نگاه قرآن"، فصلنامه علمی ترویجی اخلاق، شماره ۸، ۱۳۹۱ هـ.ش.
- ۲۱- فیض‌کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، محجه‌البیضاء، قم: جماعة المدرسین موسسه النشر الاسلامی، چاپ چهارم. ۱۴۱۷ هـ.ق.
- ۲۲- لیشی‌واسطی، علی بن محمد و حسنی‌بیرجندی، حسین، عیون‌الحکم و الموعظ، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، جلد ۱، ۱۳۷۶ هـ.ش.
- ۲۳- مجلسی، محمد باقر. بحارالانوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی. چاپ سوم. ۱۴۰۳ هـ.ق.
- ۲۴- محدثی، جواد، اخلاق: متن آموزش اخلاق فردی و اجتماعی، قم: نورالسجاد، چاپ سوم، ۱۳۹۲ هـ.ش.

- ۲۵- محمدی‌ری‌شهری، محمد، **میزان‌الحکمه**، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، جلد ۱ تا ۱۴، ص ۷۸۲ تا ۷۸۳، ۱۳۸۶ هـ.ش.
- ۲۶- مختاری، محمد و فقیه‌اسفندیاری مصطفی، **"علل و پیامدهای عجب ناشی از عبادت و راه‌های مقابله با آن از دیدگاه قرآن"**، نشریه آموزه‌های قرآن و عترت، شماره دو، ۱۳۹۱ هـ.ش.
- ۲۷- مصباح‌یزدی، محمدتقی، **اخلاق در قرآن**، قم: موسسه آموزش و پژوهش امام خمینی (قدس سره)، جلد ۱، ۱۳۹۱ هـ.ش.
- ۲۸- مصباح‌یزدی، محمدتقی، **فلسفه اخلاق**، تهران: انتشارات امیر کبیر، جلد ۲، ۱۳۷۶ هـ.ش.
- ۲۹- مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، چاپ سوم، ۱۴۳۰ هـ.ق.
- ۳۰- مکارم‌شیرازی، ناصر، **اخلاق در قرآن**، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، جلد ۱، ۱۳۸۴ هـ.ش.
- ۳۱- مکارم‌شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، تهران: دارالکتب الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۴ هـ.ش.
- ۳۲- نراقی، ملا احمد، **معراج‌السعاده**، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، جلد ۱، ۱۴۲۱ هـ.ق.
- ۳۳- نراقی، ملا محمد مهدی، **جامع‌السادات**، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ چهارم، ۱۱۹۶ هـ.ق.
- ۳۴- نوروزی، رضاعلی؛ نصرتی‌هش، کمال؛ منصوری، حسین؛ موسوی، ستاره و حقیقت، رقیه **"درآمدی بر اصول تربیت اخلاقی از منظر ملا احمد نراقی"**، فصلنامه علمی ترویجی در حوزه اخلاق، شماره ۳۵، ۱۳۹۳ هـ.ش.
- ۳۵- ولی‌زاده، ابوالقاسم و ولی‌زاده، محمد مهدی، **"پیامدشناسی حسد از منظر قرآن و روایات"**، فصلنامه علمی - ترویجی در حوزه اخلاق، شماره ۳۸، ۱۳۹۹ هـ.ش.
- ۳۶- سایت <https://www.digikala.com/mag/12-of-the-worst-negative-personality-traits/>
- ۳۷- سایت WWW.Takbook.com